

Namiq Cabbarov¹⁵**MƏGƏR ƏDATININ KOMMUNIKATİV-PRAQMATİK FUNKSIYASI**

Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmiş *məgər* sözü Müasir Azərbaycan dilində bu gün olduğu kimi, tarixən də cümlə daxilində ədat vəzifəsində işlənmişdir. XVIII əsrə qədər yazı dilində *məgər* sözü omonim xüsusiyyətli sözlərdən biri kimi işlənmişdir (H. Mirzəzadə 1962: 338). Fərhad Zeynalov (1971:189) *məgər* sözünün türk dillərinə ilk olaraq bağlayıcı kimi keçdiyini, sonradan isə həm də ədat kimi formalaşdığını qeyd edir. Lakin bu söz dilin sonrakı inkişaf prosesində bağlayıcı olma funksiyasını itirərək dildə ədat kimi sabitləşmişdir. *Məgər* ədatının dilin müasir vəziyyətində artıq omonimləri olmadığı üçün onu xalis ədatlar qrupuna daxil edirlər. Əlövsət Abdullayevin (1958) ədatlar haqqında yazdığı ilk elmi əsərdən başlayaraq bu ədat sual ədatı kimi təsnifatlandırılır.

Onu da qeyd etməli ki, *məgər* sözü tələffüz edilərkən kipləşmə əlaməti söz ortası mövqeyi nöqtəyi-nəzərdən *g* samiti üçün səciyyəvi olmadığı üçün həmin mövqedə o, öz kipləşmə fərqləndirici əlamətini itirərək *y* samiti kimi deyilir (A. Axundov 1984:163). Bu səbəbdən də danışıq dilində *məgər məyər* kimi tələffüz edilir. Müasir Azərbaycan dilində *məgər* ədatının ikinci variantı *bəyəm* də istifadə edilir. Dilimizə keçən bu söz yeni mühitdə, Azərbaycan dilinə aid fonetik qaydaların təsiri altında *bəyəm* şəklini almışdır. Tarixən Azərbaycan yalnız şərq qrupu dialektlərində işlənən *bəyəm* forması (H. Mirzəzadə 1962: 339) artıq ərazi məhdudluğu olmadan dilimizdə geniş şəkildə işlənir. Bədii ədəbiyyatın dilində eyni tezlikdə işlənmələrinə baxmayaraq, canlı xalq dilində *bəyəm* variantı üstünlük təşkil edir. Forma etibarilə *məgər* ilə *bəyəm* arasında müəyyən fonetik fərq olsa da, cümlədəki funksiyaları etibarilə heç bir fərq yoxdur (A. Aslanov 1959:57). Sadəcə *məgər* ifadə olunan sual cümlələrində emfatik vurğu *bəyəm* variantına nisbətən daha qüvvətli olur.

Azərbaycan dilində ədatlar müstəqil bir leksik-qrammatik kateqoriya kimi fərqləndirildikdən və onların əhatə dairəsi müəyyən edildikdən sonra, Azərbaycan dilinə dair yazılmış elmi ədəbiyyatda *məgər/bəyəm* ədatının cümlədəki funksiyası haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir:

“Məgər ədatı [...] cümləyə, əsasən, sual mənası gətirir. Bundan başqa, həmin ədat söylənən fikrə qətiyyət mənası da verir; bəzən işləndiyi cümlədən asılı olaraq şübhə, tərəddüd və etiraz mənalarmı da bildirir.” (Ə. Abdullayev 1958:13).

“Məgər ən çox sualetmə məqamında işlədilir. Belə suallarda sual ilə yanaşı olaraq bəzən təəccüb, şübhə etmə halları da ifadə olunur” (A. Aslanov 1959:57)

“Sual cümlələrində verilən sualın daha qabarıq ifadə olunmasına xidmət edir, suala müxtəlif mənə çalarlığı verir.” (Z. Budaqova 1963:191)

“Məgər sözünün işləndiyi cümlələrdə danışan üçün mümkün və yəqinlik kimi görünən anlayışda şübhə, təəccüb, təxmin, əksiklik məzmunu nəzərə çarpdır” (Z. Əlizadə 1965:135)

“Məgər ədatı Azərbaycan dilində, əsasən, sual cümlələrində işlənərək, sualı qüvvətləndirməyə xidmət edir.” (F. Zeynalov 1971:190)

“Sual cümlələrini daha da qüvvətləndirmək, sual anlayışını artırmaq məqsədi ilə *məgər* kimi sual ədatından da istifadə edilir. [...] ... sual cümləsində o həm özü sual mənası alır, həm də cümləyə gəlməkdə onun təsir qüvvəsini artırır.” (Y. Seyidov 1972:117)

“Ədəbi dilimizdə işlənən *məgər*, canlı danışıq dilində işlənən *bəyəm* ədatı da başqa sual ədatları kimi cümlənin sual intonasiyasını artırır.” (M. Hüseyinzadə 1973:344; 1988:258).

“Məgər ədatı cümlənin sual intonasiyasını artırır.” (Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya 1980: 456)

“Bu ədat cümlənin sual ifadə edən vasitələri ilə (sual intonasiyası və ya sual sözləri) vəhdətdə işlənərkən sual anlayışı ilə bərabər, həm də təəccüb bildirir.” (C. Axundov 1998:49)

“Sual cümlələrdə *məgər* ədatı təəccüb və s. bildirir, sual mənasını gücləndirir.” (Q. Kazımov 2000:90-91)

Yuxarıda müxtəlif dövrlərə aid elmi ədəbiyyatlardan verilmiş sitatlara əsasən müəlliflərin *məgər* ədatının cümlədəki funksiyasını dair fikirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- cümləyə sual mənası verir;
- sual mənasını qüvvətləndirir;
- sual intonasiyasını artırır;
- söylənən fikrə münasibət ifadə edir.

Söylənən fikirlərə münasibət bildirərək ilk olaraq deməliyik ki, sual ədatları ümumiyyətlə sual cümlələrinin əmələ gəlməsi üçün xüsusi vasitələr hesab olunmur, sual cümlələri onlarsız da yaranır (Y. Seyidov 1972: 117). Azərbaycan dilində sual əmələ gətirən əsas vasitələr sual əvəzlilikləri, sual zərfləri və intonasiyadır. Bundan başqa *məgər/bəyəm* ədatının sual cümlələrində işlənməkdə məqsəd daxil olduğu cümlədə sual mənasını qüvvətləndirən və ya intonasiyanı artıran vasitə hesab edilməsi isə, yenə də bu ədatın cümlədəki funksiyasını dəqiq izah etməyən anlayışlardır.

Bəzi müəlliflər belə bir dil vahidinin cümlədə işlədilməsində həm də danışanın söylənən fikrə subyektiv münasibət ifadə etmək niyyətinin olması fikrini də qeyd edirlər: a) *şübhə* (Ə. Abdullayev 1958; A. Aslanov 1959; Z. Əlizadə 1965); b) *tərəddüd* (Ə. Abdullayev 1958); c) *etiraz* (Ə. Abdullayev 1958); d) *təəccüb* (A. Aslanov 1959; Z.

¹⁵ BDU, Alman və fransız dilləri kafedrasının müəllimi

Əlizadə 1965; C. Axundov 1998; Q. Kazımov 2000); e) *təxmin* (Z. Əlizadə 1965); f) *əksiklik* (Z. Əlizadə 1965). Həmsöhbətin söylədiyi fikirə qarşı *məgər/bəyəm* ədatı vasitəsilə subyektiv münasibət ifadə edilməsi, bircə, bu ədatın cümlədəki əsas funksiyasıdır. Lakin yuxarıda qeyd edilən göstəricilərin kommunikativ-praqmatik zəmində hansının mümkün olmasının geniş izaha ehtiyacı var. Buna isə ədatı bütün aspektlərdən, yəni sintaktik-distribusional, semantik və pragmatik aspektlərdən izah etməklə nail olmaq olar.

Məgər/bəyəm ədatı sintaktik-distribusional cəhətdən yalnız sual cümlələrində rast gəlinir. O, həm həqiqi sual cümlələri, həm də geniş şəkildə ritorik sual cümlələrində işlədilir. Sual cümlələrinin hər iki növündə işlənsə də, *məgər/bəyəm* ədatı daha çox əvəzliksiz sual cümlələrində istifadə edilir. *Məgər/bəyəm* ədatlı **əvəzliksiz sual cümlələri** bilavasitə bir öncəki cümlədə həmsöhbətin eksplisit ifadə etdiyi fikirə, söylənilənlərdən çıxarılan nəticəyə və müşahidə olunan hərəkət və hadisəyə əsaslanır:

(1) *-Bəy, vallah utanıram da deməyə, o quzunun pulu indiyə kimi qalır.*

Qurbanəlibəy dumanlı baxışlarla Hüseyini seyr edib:

*Nə quzu, necə quzu? – dedi – **Məgər** mən sənin pulunu vermədim?* (Anar, V cild: 479)

(2) *Mahmud. İnsanları başa düşmək çox çətindir... Bu cür qəmgin səsdən necə həzz almaq olar, necə nəşələnmək olar?..*

*Mirzə Salman. Mahmud, **məgər** o xanəndənin səsi sənə xoşuna gəlmir?* (Elçin, III cild: 307)

(3) *"Papa, neynirsən bunları götürürsən özünə, Bakıda yoxdu **bəyəm**?"* Elçin, III cild: 44)

Misallardan da göründüyü kimi, kontekst daxilində bir öncəki söyləmə və ya müşahidə olunan vəziyyət *məgər/bəyəm* ədatlı sual cümləsinin işlədilməsini şərtləndirir. Bu əlamətinə görə də *məgər/bəyəm* ədatının olduğu sual cümlələri ilə nə yeni bir mövzuya başlamaq, nə də ki mövzunu dəyişmək olmur.

Nitq aktı zamanı danışan *məgər/bəyəm* ədatı ilə söyləmənin və müşahidə olunan vəziyyətin həqiqətə zidd olmasını ifadə edir:

(4) *Birdən Zaurun yadına Məmməd Nəsir düşdü. [...]*

Məmməd Nəsinin öz-özüylə nərd oynamasını yerli-yataqlı danışdı. Deyəsən əhvalatın düzü Təhminəyə çatmadı:

*-**Bəyəm** adam öz-özüylə nərd oynaya bilər?* (Anar II cild: 58)

(5) *-Hərdən düşünürəm özümü tanıyıram. Necə oldu ki, mən bu adamlarla uyuşdum? Uyuşdum yox e, dostlaşdım, mehribanlaşdım, eyniləşdim...*

*Nə olar ki? Dostlaşmışan, dostlaşmışan da. Dostlaşmaq **bəyəm** pis işdir??* (Anar II cild: 63)

Yuxarıdakı misallarda danışan *məgər/bəyəm* ədatını sual cümləsində istifadə etməklə söyləmənin həqiqiliyinin qeyri-mümkünlüyünü ifadə edir. Danışanın söyləməni həqiqətdə qeyri-mümkün hesab etməsi, onun müəyyən qanunauyğunluq, hamının qəbul etdiyi həyat gərəkliliklərinə və ya hamı üçün bir norma şəklini almış hal və ya hərəkətlərə zidd olmasına əsaslanmasından irəli gəlir.

Deyilənləri və ya müşahidə etdiklərini danışan fərdi həqiqət anlayışına əsaslanaraq da mümkün hesab edə bilər. Danışan belə bir həqiqət anlayışına müəyyən dəlillərə əsaslanaraq malik olur. Bu dəlillərdən çıxardığı nəticəyə əsasən o, söyləməni və müşahidə etdiklərini həqiqətdə qeyri-mümkün hesab edir:

(6) *Elanda göstərilənlər tələbənin düz bir həftədir sorğusunda olduğu şeylər idi: tək otaq kirayə verilir: pəncərələri dənizə. Bütün rahatlıqları var. Telefon, eyvan, lift, 20-ci mərtəbədə. "**Məgər** bu şəhərdə. 20 mərtəbəli bina var?" deyə tələbə düşündü, ...* (Anar I cild: 549)

Məgər/bəyəm ədatı həm də illokutiv səviyyədə cümləyə əlavə məna çalarlığı gətirir. Doğrudur adları çəkilən elmi ədəbiyyatlarda *məgər/bəyəm* ədatının cümləyə əlavə məna çalarlığı gətirməsi, demək olar ki, bütün müəlliflər tərəfindən qəbul edilsə də, lakin bəzi müəlliflər ədatın belə bir funksiyaya "bəzən" malik olmasını qeyd edirlər (Ə. Abdullayev 1958:13; A. Aslanov 1959:57). Eyni zamanda *məgər/bəyəm* ədatının illokutiv səviyyədə cümləyə hansı məna çalarlığı gətirməsində də müəlliflər müxtəlif mövqələrdən çıxış edirlər. *Məgər/bəyəm* ədatının cümləyə gətirdiyi məna çalarlıqlarını Ə. Abdullayev *şübhə, tərəddüd, etiraz* (1958:13), A. Aslanov *təaccüb, şübhə* (1959:57), Z. Əlizadə *şübhə, təaccüb, təxmin, əksiklik* (1965:135), C. Axundov yalnız *təaccüb* (1998:49), Q. Kazımov isə *təaccüb* və s. (2000:90) kimi illokutiv məzmunlarla əlaqələndirirlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu ədatın sual cümləsində istifadəsini şərtləndirən həqiqətə zidd söyləmə və vəziyyətdir. Həqiqətdə qeyri-mümkün hesab etdilər şey isə danışanı istər-istəməz emosional münasibət ifadə etməyə təhrik edir. Bu anlamda *məgər/bəyəm* ədatının yer aldığı sual cümlələrində bütün hallarda illokutiv məzmun olur. Belə ki, *məgər/bəyəm* ədatı vasitəsilə danışan öz *təaccüb* hissini də ifadə edir.

Cümlənin illokutiv məzmununda *məgər/bəyəm* ədatı əksər hallarda təaccüb ifadə etsə də, o, yan məna kimi cümləyə həm də *məzəmmət* məzmunu da gətirir:

(7) *Baba: Salamaleyküm. (Yoldaş Təkə) Axşamınız xeyir, Yoldaş Tək.*

*Yoldaş Tək: Nə, indi **bəyəm** axşamdır? Görmürsən, günün günorta çağıdır?* (Elçin, III cild: 99)

Əgər *məgər/bəyəm* soruşanın cümlə propozisiyasını həqiqətdə qeyri-mümkün hesab etdiyi üçün təaccübünü ifadə edirsə, söylənənlərin və ya müşahidə olunan vəziyyətin həqiqətdə qeyri-mümkün olması həmsöhbətə də aşkar olduğu halda, yenə də elə bir mövqə nümayiş etdirdiyi üçün cümləyə *məzəmmət* məzmunu gətirir.

Bədii ədəbiyyatdan götürülən misalları təhlil edən zaman *məgər/bəyəm* ədatlı sual cümlələrində müəlliflərin qeyd etdiyi kimi *şübhə, tərəddüd, etiraz, təxmin, əksiklik* kimi məna çalarlıqları müşahidə etmədik.

Məgər/bəyəm ədatlı əvəzliksiz həqiqi sual cümlələrinin digər bir əlaməti isə tendensiyalı sual cümlələri

olmalarıdır. Bildiyimiz kimi neytral sual cümlələrində danışan haqqında sual verdiyi fikir bardə müsahibindən təsdiq və ya inkar cavabı gözləyir. Lakin soruşan sual verdiyi məsələ haqqında müsahibindən hansı cavabı alacağını yəqin etmir. O, alacağı cavaba eyni dərəcədə münasibət bəsləyir. Tendensiyalı sual cümlələrində isə danışan doğru hesab etdiyi cavabın həmsöhbəti tərəfindən veriləcəyini gözləyir. Cavabla bağlı belə bir gözləntinin olması yəqinlik hökmünə əsaslanır. *Məğər/bəyəm* ədatının olduğu əvəzliksiz həqiqi sual cümlələrində belə yəqinlik çox yüksək olur, çünki danışan, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, söyləmin müəyyən qanunauyğunluq və ya hamı üçün bir qayda şəklini almış həyat gəçəkliklərinə zidd olmasına əsaslanır. Cavab tendensiyası cümlənin xəbərindən aslı olaraq fərqli məzmununda ola bilər. Yəni danışan sual cümləsinin xəbəri təsdiqdədirsə, inkar cavabı, xəbəri inkardadırsa, təsdiq cavabı gözlədiyini ifadə edir:

(8) *-E, ay Səkinə xala, bəyəm xoşbəxtlik var-dövlətdədi?*

-Yox, ... (Anar, VI cild: 144)

(9) *“Papa, neynirsən bunları götürürsən özünlə, Bakıda yoxdu bəyəm?” – Var, niyə yoxdu?... (Elçin, III cild: 44)*

Çox zaman veriləcək cavab söyləmin tək cə təsdiq və ya inkar edilməsi ilə də bitmir. Qarşı tərəf təsdiq və ya inkar cavab verdikdən sonra, həm də özünü nə üçün belə bir fikir söyləməsinin arxasındakı məntiqi açıqlamağa məcbur hiss edir:

(10) *Əli: Kimdi səni incidən, atasına od qoyaram.*

Nazlı: Kim olacaq, müdir, birinci müavin Fənd Fərəc. Sən bilmirsən o Fərəcin yanında nələr var. Bir vaxtlar mənim başıma pərvanə kimi dolanırdı, nə var o vaxt mən Həsən Qəmzəlinin qızıydım.

Əli: İndi bəyəm qızı deyilsən?

Nazlı: İndi də qızıyam. Amma Həsən Qəmzəli o Həsən Qəmzəli deyil də. Dədəmi ki, çıxartdılar, Fərəc də mənimlə haqqı-salamı kəsdi. Bağda ərik var idi, salamməlek var idi. (Anar, V cild: 84)

Söyləmin məğzini izah etmə məcburiyyəti məhz həmin məsələnin həqiqətdə qeyri-mümkünlüyünün həmsöhbətə də aydın olmasından irəli gəlir.

Məğər/bəyəm ədatının işləndiyi sual cümlələrində cavabla bağlı yüksək yəqinlik ifadə edilsə də, bəzən müsahibin verdiyi cavab danışanın gözlədiyi cavabın əksinə də ola bilər. Danışanın gözlədiyi cavab verilməzsə, o, belə bir cavabı məqbul hesab etməyərək razı qalmadığı cavaba qarşı müxtəlif tərzdə öz etirazını ifadə edəcəkdir.

Məğər/bəyəm ədatının işləndiyi sual cümlələrində cavab tendensiyası heç də həmişə ön planda olmur. Bəzən belə cümlələrdə yalnız güclü şəkildə təəccüb ifadə olunur:

(11) *S ə k i n ə x a n ı m. Bircə qurbanı olduğum Aslan bəy gəlibçixsaydı!..*

H a c i K a z ı m a ğ a. Aslan bəy? Bəyəm Aslan bəy gəlir, bacım?

S ə k i n ə x a n ı m. Bir həftə bundan əqdəm Fətılbörkdən qatara minib çıxıb. Bu gün-sabah burda olsun gərək. (Elçin, III cild: 7)

Misaldan görüldüyü kimi, söhbət əsnasında soruşan həmsöhbətinin söylədiyi fikirin həqiqət olmasının mümkünlüyünə inanmadığı üçün güclü şəkildə təəccübünü ifadə edir. Doğrudur, soruşanın münasibətində inkarlıq tendensiyası ifadə olunmasa da, tamamilə itmir, sadəcə arxa plana keçir. Burada əsas həll edici məqam söhbətin mövzusu, kontekstdir.

Məğər/bəyəm ədatlı sual cümlələri ritorik sual cümlələri də olur:

(12) *Azadlıq məğər özbaşınalıqdır?* (M. İbrahimov, “Böyük Dayağ”: 15)

(13) *Məğər günəşə baxmaqçün harasa getmək lazımdır.* (Anar, I cild: 246)

(14) *Rusiya bu danışıqları məğər ciddi qəbul edə bilər?* (Elçin, II cild: 304)

Məğər/bəyəm ədatı həqiqi sual cümlələrinə nisbətən ritorik sual cümlələrində daha çox işlənir. Təhlil edilən bədii materiallarda bu fərq, demək olar ki, beşin birə nisbətindədir. *Məğər/bəyəm* ədatlı sual cümlələrinin cavabla bağlı yüksək yəqinlik ifadə etməsi bu sual cümlələrinin hamısının ritorik sual cümləsi olması hissini oyadır. Kontekstdən kənar təhlil etdikdə, hansı cümlənin həqiqi, hansı cümlənin ritorik sual cümləsi olmasını təyin etmək əksər hallarda çox çətin olur. *Məğər/bəyəm* ədatlı sual cümləsinin həqiqi yoxsa ritorik sual cümləsi olmasını müəyyən etmək üçün, mütləq daxil olduğu mətn əhatəsini, əlaqədar olduğu başqa cümlələri təhlil etmək lazımdır. Bunlarla yanaşı işləndiyi şəraiti də nəzərə almaq lazımdır, çünki belə sual cümlələri dialoji nitqlə yanaşı, həm də monoloji nitqdə özünü göstərir. Monoloji nitqdə istifadə edilən və danışanın özü-özünə verdiyi *məğər/bəyəm* ədatlı suallar adətən ritorik suallar olur:

(15) *Amma məğər on il bundan qabaq bu günümü danışsaydılar, inanardım?* (Anar, II cild: 16)

(16) *O gündən on bir ildən artıq keçirdi və Cümü hərdən o günü yadına salanda fikirləşirdi ki, bəyəm o günə də gün demək olar?* (Elçin, I cild: 362)

Bundan başqa danışanın öz-özünə verdiyi suallar da olur. *Məğər/bəyəm* ədatının işləndiyi ritorik sual cümlələri arasında bir qismi məzmunca xüsusilə fərqlənir:

(17) *Eşşəyəm bəyəm mən ki, ya, başa düşməyim?* (Elçin, I cild: 281)

(18) *Bəyəm mən adam deyiləm.* (M. İbrahimov “Böyük Dayağ”: 286)

(19) *Mən bəyəm ölmüşəm ki, sən iki qəpikçün dörd mərtəbəni yortub çıxarsan?* (Anar V cild, 51)

(20) *Nə danışırsan qazı ağa, mən bəyəm uşaq-zadam.* (Anar, V cild: 51)

(21) *Kimnən əskiksən bəyəm?! (Elçin, II cild: 49)*

Z. Budaqova xaraktercə oxşar sual cümlələrindən misal gətirərək göstərir ki, bu qism sual cümlələrində nə

təsdiq, nə də inkar fikir ifadə edilmədiyini üçün onları ritorik sual cümlələri adlandırmaq da mümkün deyil (MAD 1981:149). Bəzi müəlliflər isə bu qəbildən olan cümlələri artıq dilimizdə çoxdan frazeologizmləşdiyini qeyd edirlər (M.M. Musayev /K. Abdullayev/ 2012:261). Bu tip sual cümlələri özünə xas əlaməti ilə digər ritorik cümlələrdən əsaslı şəkildə fərqlənsə də, ritorik sual olmaları danılmazdır. Frazeoloji birləşmə olmadıqları da aydın görünür. Bu tip ritorik suallar elə soruşulur ki, o məzmun etibarilə həqiqi sual mənasında heç zaman işləmə bilmir. Belə sualları həqiqi mənadə soruşmaq güllünc olardı (C. Axundov 1998:102). Bu əlamətinə görə belə cümlələrin ritorik olduğunu müəyyən etmək üçün heç mətn şəraitinə də ehtiyac duyulmur. Bədii materialların təhlili zamanı belə sual cümlələrindən sonra bir çox hallarda sual işarəsinin qoyulmadığını da görürük. Bu cümlələrin sual cümləsi kimi işlənməsi ancaq formasına görədir. Məzmun etibarilə, belə sual cümlələrində danışan mənə təzadı yaradaraq müəyyən bir keyfiyyəti *məğər/bəyəm* ədatının köməkliliyi ilə daha iddialı şəkildə vurğulayır.

Çox nadir hallarda olsa da, lakin *məğər/bəyəm* ədatı həm də **əvəzlikli sual cümlələrində** da işlədilir. *Məğər/bəyəm* ədatının işləndiyi əvəzlikli sual cümlələri də özündən əvvəlki fikirlə bağlı olur. *Məğər/bəyəm* ədatlı əvəzlikli sual cümlələrində də soruşan həmsöhbətin eksplisit söyləminə əsaslanır. Bu sual cümlələrində ədat üçün səciyyəvi əlamət onun əsasən *necə?* sual əvəzliyi ilə işlənməsidir:

(22) *-Məmməd Nəsir, düzdü, deyirlər sən bu Dadaşla xüsusi zərəfatın var?*

-Necə bəyəm? Nə zərəfat? (Anar II cild: 49)

Ziynət Əlizadə (1965:135) əvəzlikli sual cümlələrində *məğər/bəyəm* ədatı ilə *necə?* sual əvəzliyini bir yerdə götürərək "*necə məğər*" modal sözü kimi göstərmişdir. Bizcə, bu cür yanaşma doğru qəbul edilə bilməz, çünki *məğər/bəyəm* ədatı çox vaxt *necə?* sual əvəzliyi ilə işlənsə də, o həm də *nə?* sual əvəzliyinin olduğu sual cümlələrində də işləmə bilər: *Nə olub bəyəm?*

Belə sual cümlələrində sualın mərkəzi sual əvəzliyi olmur, yəni məqsəd sual cümləsinin naməlum komponentini və ya aspektini təyin etmək deyildir. Burada sual verənin məqsədi müsahibini öz söyləminin məzmununu aydınlaşdırmağa (Z. Əlizadə 1965:135), dediyi kimi düşünməsinin səbəbini əsaslandırmağa, izah etməyə təhrik etməkdir:

(23) *Zaur: Bura bax, Spartak, — dedi, — dünən axşam necə gəlib çıxdın evinizə?*

Spartak: Necə bəyəm?

Zaur: Təkarin dəşilmişdi axı. (Anar II cild: 267)

(24) *Kələntər: Xəbəriniz varmı, "Yeni həyat" da bir-birlərini didirlər..*

Aslan [...] soruşdu: Nə olub məğər?

Kələntər: Nə olacaq, Rüstəm kişi bir dəstəni yığıb başına, Şirzad o biri dəstəni. Kolxoz iki yerə bölünüb, az qalırlar birbirinin ətinə yeyələr. (M. İbrahimov "Böyük Dayaq": 697)

Bu ədatın *necə?* sual əvəzliyi ilə işləndiyi cümlələr həmişə qısa formada (18), (19) olur. Belə cümlələri elliptik cümlə adlandırmaq da olmur, çünki cümlənin digər üzvlərini mətn vasitəsilə bərpa etmək olmur.

Bu ədatın işləndiyi əvəzlikli sual cümlələri də ritorik cümlə ola bilər. Ritorik cümlədə danışan qarşı tərəfin fikrinə əsasən sual qoyur və özündə məzmununu aydınlaşdırır:

(25) *-Bu gədə niyə evindən qaçqın düşüb? Mən əvvəldən bildirdim ki, axırı belə olacaq.*

-Ağzını xeyrə aç, ay kişi. Nə olub məğər? Uşaq işdədir, özün bilirsən ki, hər il bu zaman vaxt olub ki, bir ay evdə gecələməyib. (M. İbrahimov "Böyük Dayaq": 598)

Məğər ədatı cümlədə bir sıra -mi⁴, amma, yəni, heç, bəs kimi ədatlarla kombinasiya edilmiş şəkildə də işlənir:

(26) *Məğər bu təsəllimidir? (Anar I cild: 63)*

(27) *Amma məğər onlar belə qəliz bir intiqama qadirdirlər? (Anar I cild: 569)*

(28) *Yəni məğər bilmir bizim Təhminəylə münasibətlərimizi? (Anar II cild: 228)*

(29) *-Nu, xoroşo, vızdroqnuli, — dedi, sonra yenə Təhminəyə baxıb dedi ki,*

bilmirəm bu Azərbaycan rejissorlarının gözləri hardadır, belə bir dünya gözəlini məğər kinoda çəkməmək olar heç? (Anar II cild: 243)

(30) *Amma məğər ömürlərinin yalnız sonu deyil, bütün başqa illəri də bir dastan deyildimi? (Anar III cild: 23)*

(31) *Bacılarım bunu biləndə məni danlamağa başladılar: "Öz-özünü niyə çarmıxa çəkirsən axı?" Bəs məğər indi, bax, elə indi, bu yazımı yazarkən, bu yazının içində yaşayarkən mən eyniyə həmin cür hərəkət etməmirəm — özümü çarmıxa çəkmirəmmi? (Anar III cild: 171)*

Burada diqqətimizi çəkən əsas məqam, *məğər* ədatının *amma* sözü ilə kombinasiya edilməsidir. Araşdırmaya cəlb edilən bədii ədəbiyyatlar içində bu cür kombinasiyalara yalnız yazıçı Anarın əsərlərində rast gəldik. Danışiq dilimiz üçün xarakterik olmayan bu hal yazıçının dilində bir neçə dəfə və əsasəndə qəhrmanın özü-özü ilə nitq halında istifadə edilir. Belə kombinasiyaların mənasını araşdırmaq üçün az sayda misallar əldə etməyimizə baxmayaraq, bununla bağlı izah verməyə çalışacağıq. *-mi⁴, amma, yəni* kimi ədatlarla *məğər* ədatının kombinə edilməsində məqsəd onun cümləyə gətirdiyi mənanı daha qabarıq və daha təsirli göstərmək üçündür. Bu anlamda *-mi⁴, yəni* və *məğər* qarşılıqlı təsirə malik bərabərhüquqlu əsas tərəflərdir. Bunlardan hər hansı birini cümlədən çıxarsaq, mənə olduğu kimi qalar. *Amma* isə asılı tərəfdir. O, cümlədə *məğər* olduğu üçün var. Belə cümlələrdən *məğər* ədatını çıxarıb *amma* ədatını saxlasaq, dilimizin qaydaları ilə uzlaşmayan anormal bir cümlə alınır. *Bəs* ədatı ilə bir cümlə daxilində işlənməsi də mənə qüvvətləndirməyə xidmət etsə də, burada *bəs* ədatı üçün xas olan şərt əlaqəsi yaratma funksiyası da aydın ifadə olunur.

Son olaraq onu da qeyd etməliyəm ki, *məgər* ədatı heç bir məhdudiyət olmadan xəbəri felin bütün zamanlarında işlənən sual cümlələrində rast gəlinir.

Elmi ədəbiyyat

1. **Abdullayev K., Məmmədov A.**: Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012.
2. **Abdullayev, Əlövsət**: Köməkçi nitq hissələri, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1958.
3. **Abdullayev, Əlövsət**: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Maarif nəşriyyatı, Bakı 1972.
4. **Axundov, Ağamusa**: Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984.
5. **Axundov, Cabir**: Azərbaycan dilində sual cümlələri, Bakı, 1998.
6. **Aslanov A.**: Müasir Azərbaycan dilində ədatlar (Səh.55-70): Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai Elmlər Seriyası 4, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1959.
7. **Budaqova, Zərifə**: Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963.
8. **Əlizadə, Ziyət**: Müasir Azərbaycan dilində Modal sözlər, Maarif Nəşriyyatı, 1965.
9. **Heseynzadə, Muxtar**: Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, Maarif, 1988.
10. **Hüseynzadə, Muxtar**: Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. Maarif nəşriyyatı 1973.
11. **Kazimov, Qəzənfər**: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis : Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, Ünsiyyət, 2000.
12. **Mirzəzadə, Hadı**: Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
13. **Müasir Azərbaycan dili**, II cild, Morfologiya /red. Z. Budaqova ; Azərb. SSR Elmlər Akademiyası, 1980.
14. **Zeynalov, Fərhad**: Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, Maarif, 1971.

Bədii ədəbiyyat

1. Anar – Əsərləri. I cild
2. Anar – Əsərləri. II cild
3. Anar – Əsərləri. III cild
4. Anar – Əsərləri. V cild
5. Anar – Əsərləri. VI cild
6. Elçin – Əsərləri. I cild
7. Elçin – Əsərləri. II cild
8. Elçin – Əsərləri. III cild
9. M. İbrahimov, “Böyük Dayaq”

Резюме

В статье рассматриваются семантика и коммуникативная функция модальной частицы *мягар*, и в том числе возможности ее использования в вопросительных предложениях.

Ключевые слова: Модальная частица, коммуникативная функция, семантика.

Summary

The article describes semantics and communicative function of the modal particle *meger*, including the possibility of its use in interrogative sentences.

Key words: modal particle, communicative function, semantics.

Rəyçi: professor Nəriman Seyidəliyev